

## تأثیر تحریک الکتریکی فراجمجه‌ای مغز بر حافظه کاری و زمان واکنش دختران

## ورزشکار

\*گل اندام زمانی<sup>1</sup>، محمد رضا دوستان<sup>2</sup>

1. دانشجوی کارشناسی ارشد رفتار حرکتی، دانشگاه آزاد شوشتر، 2. مربی رفتار حرکتی، دانشگاه شهید چمران

(تاریخ وصول: 96/05/06 - تاریخ پذیرش: 96/07/27)

**The effect of Transcranial Direct Current Stimulation on Working Memory and Reactiontime in Athlete Girls**\*Golandam Zamani<sup>1</sup>, Mohammad Reza Doostan<sup>2</sup>

1. The MSc student motor behavior, university of azad shooshtar

2. Instructor of Motor Behavior, Ahvaz Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran.

(Received: Jul.28, 2017- Accepted: Oct.19, 2017)

**Abstract**

**Aim:** Introduction: Techniques that directly examine and regulate the activity of the cortex can help to improve working memory and response time. The aim of this study was to investigate the effect of cerebral magnetic stimulation on working memory and reaction time in athlete girls.

**Method:** This study was semi-experimental method which was carried out using two groups with pre-test- and post-test design. A sample of 30 female athletes from the city of Shadegan were selected by sampling method and participated in the research process. First, a pre-test was taken. All respondents tested the reaction time and also a working memory test was taken. Subjects were randomly divided into two groups: transcranial Direct Current Stimulation and sham group. Acquisition stage was held in 2 days and a one rest day in between.

**Results:** The results showed that brain of transcranial Direct Current Stimulation improved the progressive working memory, postoperative, mental control, logical memory, and retrieval. It also reduces the simple reaction time and selective.

**Conclusion:** In a general conclusion, direct brain stimulation in the prefrontal cortex in female students is one of the ways that can improve working memory and reduce the reaction time in athlete girls.

**Key words:** Working memory, reaction time, brain, of transcranial Direct Current Stimulation, cognitive processing

**چکیده**

**مقدمه:** تکنیک‌هایی که مستقیماً فعالیت قشر مغز را مورد بررسی و تنظیم قرار می‌دهند قابلیت خوبی برای بهبود حافظه کاری و زمان واکنش دارند. هدف از انجام این تحقیق بررسی تأثیر تحریک مغناطیسی فراجمجه‌ای مغز بر حافظه کاری و زمان واکنش در دختران ورزشکار است.

**روش:** روش اجرای این تحقیق از نوع نیمه تجربی است که با استفاده از دو گروه و با طرح پیش-آزمون پس‌آزمون انجام شد. تعداد 30 نفر از دانش‌آموزان ورزشکار دختر شهرستان شادگان به صورت نمونه‌گیری در دسترس انتخاب و در فرایند تحقیق شرکت کردند. ابتدا یک پیش‌آزمون گرفته شد. بدین ترتیب که از تمام شرکت‌کنندگان آزمون زمان واکنش و نیز آزمون حافظه کاری به عمل آمد. پس از آن شرکت‌کنندگان به صورت تصادفی به دو گروه تحریک الکتریکی مغز و گروه کنترل تقسیم شدند. مرحله آکساب به صورت 2 جلسه یک روز در میان برگزار شد.

**نتایج:** نتایج نشان داد که تحریک مغناطیسی مغز سبب بهبود حافظه کاری پیش‌رونده، پس‌رونده، کنترل ذهنی، حافظه منطقی، بازیگری و یادگیری تداومی‌ها شد. همچنین سبب کاهش زمان واکنش ساده و انتخابی می‌شود.

**نتیجه‌گیری:** در یک نتیجه گیری کلی می‌توان گفت که تحریک مستقیم مغز در ناحیه قشر پیش‌پیشانی در دانش‌آموزان دختر یکی از راه‌های است که می‌تواند موجب بهبود حافظه کاری و نیز کاهش زمان واکنش در دختران ورزشکار گردد.

**کلیدواژه‌ها:** حافظه کاری، زمان واکنش، مغز، تحریک مغناطیسی، پردازش شناختی

مقدمه

حافظه کاری اشاره به نظامی دارد که هم درگیر پردازش شناختی و هم درگیر ذخیره موقت اطلاعاتی است که درگیر در جریان اجرای طیف وسیعی از تکالیف شناختی پردازش می‌شود. تکالیف شناختی با هر درجه از پیچیدگی که باشد شامل چند مرحله پردازش مختلف است و حافظه کاری این امکان را فراهم می‌کند که آخرین شکل انجام تکلیف در حافظه ذخیره و همواره در دسترس قرار گیرد (ملبی لرواگ و هولمه<sup>۱</sup>، 2013)

حافظه کاری امکان ذخیره‌سازی فرآیندهای واسطه‌ای شناخت و تغییر و دگرگونی‌های آنها را فراهم می‌آورد. حافظه کاری همچنین در فرایند ذخیره غیرفعالانه اطلاعات نقش داشته و دارای توانایی شناختی برای دستکاری اطلاعات ذخیره شده است. (رابسون، 2012). محققان حیطه مغز و اعصاب اعتقاد دارند که زیربنای توانایی ما برای تفکر پیچیده بوده و نظریه‌های مختلفی برای معرفی آن مطرح شده است که پرکاربردترین و موفق‌ترین آن، مدل چند مؤلفه‌ای بدلی و هیچ است. در مدل حافظه کاری بدلی، حافظه کاری دارای چهار مؤلفه اصلی است: حلقه‌ی واج شناختی، حافظه کاری دیداری-فضایی، مجری مرکزی و انباره رویدادی. حلقه‌ی واج شناختی و حافظه کاری دیداری-فضایی مثل دو دستیار به مجری مرکزی در انجام کارش یاری می‌رسانند. دروندادهای حافظه حسی وارد حلقه واج شناختی شده که در آن ذخیره

سازی و مرور اطلاعات گفتاری انجام می‌شود. حافظه کاری دیداری - فضایی محل ذخیره تصویرهای ذهنی و دیگر اطلاعات دیداری و فضایی است. مجری مرکزی همانند ناظری عمل می‌کند که اطلاعات و مسائل مهم و بارز و اطلاعات و مسائل بی‌اهمیت را شناسایی می‌کند. همچنین مشخص می‌کند که در پردازش اطلاعات و حل مسأله چه راهبردهایی بکار گرفته شود. بدلی (2003) مؤلفه‌ی انباره‌ی رویدادی<sup>۲</sup> را به این مدل اضافه کرد. این انباره یک سیستم

ذخیره‌سازی کوتاه مدت است که در کنترل بخش اجرایی مرکزی قرار دارد و اطلاعات مدار آوایی و صفحه دیداری فضایی را به هم مرتبط می‌کند تا بتواند واحدهای تلفیقی دیداری-فضایی-کلامی را به ترتیب زمانی تشکیل دهد (بدلی، 2003؛ به نقل از ارکان و یاریاری، 1393).

مطالعات تصویربرداری عصبی که فرآیندهای حافظه کاری در مغز را شناسایی می‌کنند، قشر پیشانی و مخصوصاً کورتکس پیش پیشانی خلفی جانبی (DLPFC) را به عنوان ناحیه مهم درگیر در فرایندها و کمبودهای حافظه کاری پیشنهاد کرده‌اند. از طرفی قشر پیشانی، عقده‌های قاعده‌ای و مخچه در هنگام انجام زمان واکنش افراد فعال می‌شوند. زمان واکنش عمل مهمی در بسیاری از ورزش‌هاست و کاهش آن موجب کسب موفقیت در اجرا می‌شود. با توجه به اهمیت زیاد سرعت واکنش، هر عاملی که موجب کوتاه‌تر شدن زمان واکنش می‌شود اجرای بهتری در مهارت‌هایی که سرعت

2. Episodic buffer

1. Melby-Lervåg & Hulme

یکپارچگی عملکردی سیستم عصبی مرکزی در نظر گرفته می‌شود (نوری و همکاران، 1391).

تکنیک‌هایی که مستقیماً فعالیت قشر پیشانی خلفی و نیز مخچه را را مورد بررسی و تنظیم قرار می‌دهند قابلیت خوبی برای بهبود حافظه‌ی کاری و زمان واکنش دارند. در سالهای اخیر پژوهش درباره‌ی کارآمدی تکنیکهای غیر تهاجمی تحریک مغز به مرور زیاد شده است. به‌ویژه تحریک مغز از روی مجسمه با استفاده از جریان مستقیم الکتریکی (TDCS) یافته‌های امیدوار کننده‌ای را پیش روی محققان قرار داده است (فلوئل، 2014).

تحریک الکتریکی مستقیم مغز از روی مجسمه یک تکنیک تحریک غیرتهاجمی مغز است که می‌تواند با استفاده از یک جریان ضعیف الکتریکی بر مجسمه، تغییرات موقتی در تحریک پذیری مناطق قشری ایجاد کند. پارامترهای فیزیکی TDCS شامل شدت جریان، مکان تحریک، اندازه الکتروود، مدت زمان تحریک و قطبیت جریان (آند یا کاتد) هستند که هر یک موجب تأثیرات متفاوتی می‌شود.

تحریک الکتریکی مستقیم مغز از روی مجسمه (TDCS) با تغییر تحریک‌پذیری نورونها و جابجایی پتانسیل غشای نورونهای سطحی در جهت دپولاریزاسیون یا هایپر پولاریزاسیون، موجب شلیک بیشتر یا کمتر سلولهای مغز می‌شود. تحریک مغز از روی مجسمه با استفاده از جریان مستقیم الکتریکی به منظور تغییر تحریک پذیری کورتکس در نواحی

عمل عامل تعیین‌کننده است، صورت می‌گیرد (وانگ<sup>1</sup>، 2009).

تفاوت‌های درون فردی در زمان واکنش اغلب نتیجه تغییر ماهیت محرک و پاسخ یا اثر تعامل محرک - پاسخ هستند. شدت محرک یا سیگنال، زمان واکنش را تحت تأثیر قرار می‌دهد ما به سیگنال‌های شدیدتر واکنش سریع‌تری نشان می‌دهیم. عامل دوم آشنا بودن محرک است. بدون شک ما به محرک‌های آشنا در مقایسه با محرک‌های ناآشنا سریع‌تر واکنش نشان می‌دهیم. این موضوع بهترین توجیه برای تمرین است (اشمیت و لی، 2005).

در ادبیات پژوهشی، تحقیقات بسیاری نشان داده‌اند که ورزش و فعالیت‌های بدنی، باعث کاهش زمان واکنش و افزایش سرعت پردازش در انسان می‌شود. پلسنیکار<sup>2</sup> (2004) با مطالعه درباره‌ی دو گروه آزمودنی به این نتیجه رسید که گروه آزمایشی پس از هشت هفته تمرین بدنی، به‌طور معناداری زمان واکنش ساده و انتخابی کوتاهتری نسبت به گروه کنترل داشتند (خضری و همکاران، 1393).

اندازه‌گیری زمان عکس‌العمل در تحقیقات انجام شده، به دو دلیل پایه انجام می‌شود. اول اینکه اندازه‌گیری زمان عکس‌العمل، مولفه‌ای از وظایف زندگی حقیقی است مانند شروع دوی سرعتی و دلیل مهم‌تر این است که زمان عکس‌العمل نمایانگر شناسایی محرک<sup>3</sup>، انتخاب<sup>4</sup> و برنامه‌ریزی پاسخ<sup>5</sup> است و همچنین به عنوان یک شاخص عمومی از

1. Wang
2. Plesnicar
3. Stimulus identification
4. Response selection
5. Response programming

ناحیه قشر پیش پیشانی خلفی جانبی انجام دادند، تعداد 30 شرکت کننده را در طی 3 جلسه مورد آزمون قرار دادند. شرکت کنندگان قبل و بعد از تحریک با آزمون تعیین فراخنای حافظه کاری جهت بررسی زمان واکنش و تعداد پاسخ‌های درست، مورد سنجش قرار گرفتند. پس از انجام تحلیل کوواریانس تک متغیری مشخص شد که تغییر در زمان واکنش و تعداد پاسخ‌های درست از لحاظ آماری معنادار است. تحقیق حاضر نشان داد که تحریک آندی سبب کاهش زمان واکنش و افزایش تعداد پاسخ‌های صحیح شده است و به نظر می‌رسد موجب بهبود حافظه کاری می‌شود. بریپیل و جونز (2012) در پی تحقیقی که بر روی بزرگسالان با سطوح تحصیلی متفاوت انجام گرفت نشان دادند که TDCS بر روی حافظه کاری در افراد بزرگسال با تحصیلات بالا مؤثر است ولی در گروه‌های تحصیلات پایین‌تر تأثیری گزارش نکردند و نتیجه‌گیری کردند که این تأثیرات متفاوت به دلیل چرخه‌های متفاوت لوب پیشانی در هنگام اجرای تکالیف حافظه کاری دانستند. سلطانی نژاد و همکاران (1393) در طی تحقیقی با عنوان اثر تحریک الکتریکی مستقیم شکنج پیشانی تحتانی راست مغز بر بهبود بازداری در افراد دارای نشانگان نقص توجه و بیش‌فعالی بدین نتیجه رسیدند که تحریک الکتریکی مستقیم از روی جمجمه بر روی شکنج پیشانی تحتانی راست افراد دارای نشانگان نقص توجه و بیش‌فعالی، می‌تواند کنترل مهاری را در مهار محرک‌های هدف پیشین بهبود ببخشد. باجیو و همکاران (2006) در پژوهشی نشان دادند که تحریک 2 میلی آمپری در

مورد نظر موجب افزایش یا کاهش کارکردهای مغزی می‌شود (کلارک و همکاران، 2011).

تحریک الکتریکی مستقیم مغز شیوه‌ای غیرتهاجمی است که طی آن جریان مستقیم ضعیفی بر پوست سر وارد شده و با به‌کار گرفتن آن تغییرات بلند مدت در قطبیت قشر مغز ایجاد می‌شود. با توجه به هدف تحقیق یا درمان مدنظر، در این نوع تحریک الکتریکی نقاطی از سر با استفاده از جریانهای ضعیف الکتریکی هدف قرار می‌گیرند (سادوک<sup>1</sup> و همکاران، 2009). اصول کار به این صورت است که دو الکترود یکی قطب مثبت و دیگری قطب منفی از طریق یک پد اسفنجی که با محلول رسانیا خیس گردیده است بر روی سر قرار می‌گیرند. جریان الکتریکی توسط این الکترودها پس از عبور از نواحی مختلف (پوست سر، جمجمه و ...) خود را به سطح قشر مغز می‌رساند. جریانی که به این ناحیه رسیده نورونها را دارای بار الکتریکی کرده و باعث ایجاد قطب مثبت و منفی می‌گردد که منجر به تغییر فعالیت آن ناحیه می‌شود. بنا به اختلالی که وجود دارد در انجام این روش باید موارد زیر مشخص شده باشد: شدت جریان الکتریکی، مدت و جهت آن، محل قرار گیری هر یک از الکترودها، اندازه پدهای اسفنجی مورد استفاده، تعداد جلسات (نیچه<sup>2</sup> و همکاران، 2009).

ارکان و یاریاری (1393) در پژوهشی که به منظور بررسی تأثیر تحریک مغز از روی جمجمه با استفاده از جریان مستقیم الکتریکی بر روی حافظه کاری در

1. Sadock

2. Nitsche

روز در هفته بطور مرتب به ورزش می‌پرداختند) و در دسترس انتخاب و در فرایند تحقیق شرکت کردند. معیارهای ورود به تحقیق شامل داشتن محدوده سنی 14 تا 18 سال، ورزشکار بودن (انجام فعالیت بدنی منظم به صورت حداقل سه روز در هفته)، عدم مشکلات جسمانی و روانی، عدم مشکلات بینایی و عصب شناختی بود.

ابزار تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای: برای اعمال تحریک مغزی در این پژوهش از دستگاه تحریک الکتریکی مستقیم فراجمجمه‌ای مدل نورواستیم<sup>1</sup> محصول شرکت مدینا طب گستر و مؤسسه‌ی علوم شناختی سینا استفاده شد. این دستگاه از سال 2015 روانه‌ی بازار شده و جهت ارائه تحریک فراجمجمه‌ای با جریان الکتریکی طراحی شده است و می‌تواند 5 نوع تحریک مختلف شامل تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای با جریان مستقیم،<sup>2</sup> تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای با جریان متناوب،<sup>2</sup> تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای با جریان پالس،<sup>3</sup> تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای با جریان مستقیم - نوسانی<sup>4</sup> و تحریک فراجمجمه‌ای با نوسان تصادفی<sup>5</sup> را ارائه دهد. دستگاه دارای دو کانال کاملاً مجزا بوده و هر کانال به‌طور مستقل از دیگری قابل تنظیم و اعمال انواع تحریک است. پارامترهای مختلف تحریک نظیر شدت جریان، زمان و فرکانس قابل تنظیم است. شدت جریان خروجی این دستگاه از 0/1 تا 2 میلی‌آمپر و مدت زمان ارائه‌ی تحریک تا 45 دقیقه و

ناحیه قشر حرکتی در بیماران پارکینسون موجب بهبود حافظه کاری در دقت تکلیف 3-BACK شد ولی تحریک یک میلی آمپری باعث بهبود معنادار در تکلیف موردنظر نگردید. در پژوهشی دیگر، تنو و همکاران (2011) نشان دادند که 20 دقیقه تحریک آندی، با شدت جریان یک و دو میلی آمپری در انجام تکلیف استرنبرگ هر چند تأثیر معناداری بر روی انجام تکلیف نداشت اما زمان واکنش افراد در انجام این تکلیف بهبود یافت. فرگنی و همکاران (2005) در طی تحقیقی نشان دادند که تحریک الکتریکی 10 دقیقه‌ای مغز هر چند باعث بهبود حافظه کاری گردید اما بر روی زمان واکنش تأثیری نداشت که احتمالاً کمبود زمان تحریک می‌تواند دلیل این موضوع باشد. با توجه به اهمیت نقش زمان واکنش و حافظه کاری در زندگی افراد و نیز کمبود مطالعات تحقیقی در مورد بررسی تأثیر تحریک مغناطیسی فراجمجمه‌ای یک طرفه و دو طرفه مغز بر عملکرد شناختی و حرکتی افراد، این پژوهش در پی آن است که به این سوال پاسخ دهد که آیا تحریک مغناطیسی فراجمجمه‌ای یک طرفه و دو طرفه مغز می‌تواند بر زمان واکنش و حافظه کاری تأثیر گذار باشد؟

## روش

روش اجرای این تحقیق از نوع نیمه تجربی است که با استفاده از دو گروه و با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون همراه با گروه کنترل انجام شد.

جامعه آماری این تحقیق را دانش آموزان ورزشکار دختر متوسطه اول شهرستان شادگان در سال 95-96 تشکیل دادند. از بین جامعه مذکور تعداد 30 نفر به صورت نمونه‌گیری هدفمند (کسانی که حداقل سه

1. Neuristim
2. Transcranial Alternating Current Stimulation
3. Transcranial Pulsed Current Stimulation
4. Oscillatory Transcranial Direct Stimulation
5. Transcranial Random Noise Stimulation

آزمون حافظه کاری: جهت ارزیابی حافظه کاری شرکت‌کنندگان از آزمون حافظه وکسلر استفاده شد که به عنوان یک مقیاس عینی برای ارزیابی حافظه بکار برده می‌شود. مقیاس حافظه وکسلر شامل خرده مقیاس‌های ارقام پیش‌رونده، پس‌رونده، کنترل ذهنی، حافظه منطقی، بازنگری و یادگیری تداعی‌ها است. این آزمون بارها توسط پژوهشگران مختلف بکار گرفته شده است. وکسلر (2000) ضریب همبستگی این آزمون را با خرده مقیاس‌های هوشی وکسلر بین 0/66 تا 0/86 گزارش کرده است.

#### شیوه اجرای آزمون

در روز اول یک پیش‌آزمون گرفته شد. بدین ترتیب که از تمام شرکت‌کنندگان آزمون زمان واکنش و نیز آزمون حافظه کاری به عمل آمد. پس از آن شرکت‌کنندگان به صورت تصادفی به دو گروه تحریک الکتریکی مغز و گروه کنترل تقسیم شدند. مرحله اکتساب به صورت 2 جلسه یک روز در میان برگزار شد. در گروه‌های تحریک الکتریکی فراجمه‌ای یک طرفه آندال قشر حرکتی اولیه، الکتروود آند (35 سانتی‌متر مربع) بر روی نقطه‌ی C4 در نیمکره‌ی راست (بر اساس سیستم 10-20 الکتروانسفالوگرافی و الکتروود کاند (35 میلی‌متر مربع) در بالای حفره‌ی چشمی سمت چپ (FP1) قرار گرفت. این آرایش رایج‌ترین نوع قرارگیری الکتروودها جهت تحریک ناحیه‌ی قشری (نماینده عملکرد دست) است. (مارکوئیز و همکاران، 2015). در گروه کنترل هیچ‌گونه مداخله‌ای صورت نگرفت. بلافاصله بعد از آخرین جلسه تمرینی، پس‌آزمون به عمل آمد.

فرکانس موج خروجی تا 200 هرتز قابل تنظیم است. از دیگر خصوصیات این دستگاه قابلیت نمایش مداوم مقاومت الکتروودها برای پیشگیری از سوزش پوست ناشی از افزایش مقاومت است. دستگاه مورد نظر قابلیت اعمال تحریک ساختگی را نیز دارد. همچنین مجهز به هشداردهنده‌ی صوتی است که در مواقع جدا شدن الکتروودها از سر، افزایش مقاومت الکتروودها، کاهش شارژ باتری و اتمام جلسه به صدا درمی‌آید. این دستگاه مجهز به باتری قابل شارژ (تا هشت ساعت کارکرد مداوم) است. برای تحریک قشر حرکتی از پد ابری با ابعاد  $3/5 \times 3/5$  سانتی‌متر و برای تحریک منچه‌ای از پد ابری با ابعاد  $2/5 \times 2/5$  بر روی الکتروودها استفاده شد. همچنین محلول نمکی جهت خیس کردن پدها مورد استفاده قرار گرفت. دستگاه اثر استروپ و محرک‌های شنیداری در دوره بی‌پاسخی روان‌شناختی: این دستگاه دارای قابلیت نمایش محرک‌های دیداری و شنیداری را دارد. محرک‌های دیداری شامل چهار رنگ قرمز، سبز، زرد و آبی است. محرک‌های شنیداری به‌طور پیش‌فرض شامل دو محرک صوتی با شدت 300 و 900 هرتز است (با تغییر نوع محرک‌های بارگذاری شده محرک‌های دیداری قابل تغییر است). محرک‌های شنیداری از طریق هدفون و محرک‌های دیداری از طریق صفحه نمایشگر رایانه ارائه می‌شوند. خروجی این دستگاه به صورت فایل اکسل با امکان نمایش مقدار زمان واکنش به میلی‌هزارم ثانیه و نوع پاسخ انتخاب شده برای محرک اول و دوم را دارد. البوغی‌ش و همکاران (1395) روایی 0/80 و پایایی آن را 0/80 ذکر کردند.

### یافته‌ها

هر دو گروه در مرحله پیش آزمون از آزمون تحلیل واریانس یک راهه استفاده شد که نتایج این آزمون به شرح ذیل است.

با توجه به یافته‌های آزمون شاپیرو ویلک توزیع داده‌های زمان واکنش دو گروه است. بنابراین از آمار پارامتریک استفاده شد. جهت اطمینان از همگن بودن

**جدول 1.** نتایج آزمون تحلیل واریانس یک راهه بین دو گروه آزمایشی و کنترل در مرحله پیش آزمون

P	F	درجه آزادی	متغیر
0/22	1/56	1	زمان واکنش دیداری ساده
0/90	0/01	1	زمان واکنش دیداری انتخابی

واریانس مرکب 2 (گروه) × 2 (متغیر) استفاده شد. با توجه معنی‌دار شدن ( $p > 0/05$ ) آزمون کرویت موخلی شاخص‌های گرین‌هاوس - گریزر گزارش داده شد.

با توجه به یافته‌های جدول شماره یک بین دو گروه آزمایشی و گروه کنترل در مرحله پیش-آزمون تفاوت معناداری مشاهده نشد. برای بررسی اثر تحریک الکتریکی یک‌طرفه قسمت پیش‌پیشانی مغز بر زمان واکنش از آزمون تحلیل

**جدول 2.** نتایج آزمون تحلیل واریانس 2 (گروه) × 2 (متغیر) بین دو گروه آزمایشی و کنترل در پس آزمون

P	F	درجه آزادی	متغیر
0/0001	20/54	1	زمان واکنش
0/01	7/44	1/0	زمان واکنش × گروه
0/28	1/18	1	گروه

در ادامه جهت بررسی اثر تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای بر زمان واکنش دو گروه از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر و آزمون تعقیبی شفه استفاده شد. با توجه معنی‌دار شدن ( $p > 0/05$ ) آزمون کرویت موخلی شاخص‌های گرین‌هاوس-گریزر گزارش داده شد.

با توجه به جدول (2) یافته‌های مربوط به آزمون تحلیل واریانس مرکب نشان داد؛ اثر اصلی زمان واکنش ( $F_{1,28}=20/54, p=0/0001, \eta^2=0/42$ ) معنی‌دار بود. همچنین اثر تعامل زمان اندازه‌گیری با گروه نیز ( $F_{1,28}=7/44, p=0/01, \eta^2=0/21$ ) معنی‌دار بود. اما اثر اصلی گروه ( $F_{1,28}=1, p=0/28, \eta^2=0/04$ ) معنی‌دار نشد.

**جدول 3.** نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر بین دو گروه آزمایشی و کنترل

P	F	خطای درجه آزادی	درجه آزادی	گروه	متغیر
0/0001	19/22	42	3	آزمایشی	زمان واکنش
0/0001	18/32	42	3	کنترل	زمان واکنش

با توجه معنادار شدن اثر زمان واکنش در هر دو گروه از آزمون تعقیبی شفه برای تعیین محل تفاوت استفاده شد. این آزمون نشان داد که گروه آزمایشی در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون زمان واکنش ساده ( $p=0/02$ ) و شنیداری ( $p=0/001$ ) پیشرفت معناداری داشتند اما گروه کنترل در هر دو آزمون زمان واکنش ساده ( $p=1/0$ ) و انتخابی

پیشرفتی نداشتند. جهت اطمینان از همگن بودن هر دو گروه در مرحله پیش‌آزمون حافظه کاری از آزمون تحلیل واریانس یک راهه استفاده شد که نتایج این آزمون به شرح ذیل است.

جدول 4. نتایج آزمون تحلیل واریانس یک راهه بین دو گروه آزمایشی و کنترل در مرحله پیش‌آزمون

متغیر	درجه آزادی	F	P
کنترل ذهنی	1	0/72	0/41
حافظه منطقی	1	0/005	0/94
ارقام پیشرونده	1	0/11	0/74
ارقام پسرونده	1	0/18	0/67
بازنگری بصری	1	0/62	0/43
تداعی	1	0/60	0/44

با توجه به یافته‌های جدول شماره دو بین دو گروه آزمایشی و گروه کنترل در مرحله پیش‌آزمون تفاوت معناداری مشاهده نشد. برای بررسی اثر تحریک الکتریکی یک طرفه قسمت پیش‌پیشانی مغز بر حافظه کاری از آزمون تحلیل واریانس 2 (گروه)  $\times$  6 (متغیر) استفاده شد که نتایج آن به شرح ذیل است. با توجه به معنی‌دار شدن ( $p>0/05$ ) آزمون کرویت‌موخلی شاخص‌های گرین‌هاوس گریزر گزارش داده شد.

با توجه به یافته‌های جدول شماره دو بین دو گروه آزمایشی و گروه کنترل در مرحله پیش‌آزمون تفاوت معناداری مشاهده نشد. برای بررسی اثر تحریک الکتریکی یک طرفه قسمت پیش‌پیشانی مغز بر حافظه کاری از آزمون تحلیل واریانس 2 (گروه)  $\times$  6 (متغیر) بین دو گروه آزمایشی و کنترل

جدول 5. نتایج آزمون تحلیل واریانس 2 (گروه)  $\times$  6 (متغیر) بین دو گروه آزمایشی و کنترل

متغیر	درجه آزادی	F	P
شاخص	2/66	183/67	0/0001
زمان واکنش $\times$ گروه	2/66	3/82	0/003
گروه	1	49/23	0/0001

همچنین اثر تعامل شاخص با گروه نیز ( $F=0/11$ ) =  $F73/71$ ،  $2/63=3/82$ ،  $p=0/003$ ،  $\eta^2$  - معنی‌دار بود. اثر اصلی گروه ( $F=0/66$ ) =  $F73/71$ ،  $2/63=49/23$ ،  $p=0/0001$ ،  $\eta^2$  نیز

با توجه به جدول (5) یافته‌های مربوط به آزمون تحلیل واریانس مرکب نشان داد؛ اثر اصلی شاخص ( $F=0/86$ ،  $\eta^2=0/0001$ ،  $p=0/0001$ )،  $F73/71$ ،  $2/63=183/67$ ، معنی‌دار بود.



شد. با توجه معنی دار شدن ( $p > 0/05$ ) آزمون کرویت موخلی شاخص‌های گرین‌هاوس‌گریز گزارش داده شد.

معنی دار شد. در ادامه جهت بررسی اثر تحریک الکتریکی فراجمجمه‌ای بر زمان واکنش دو گروه از آزمون تحلیل واریاس با اندازه‌گیری مکرر و آزمون تعقیبی شفه استفاده

**جدول 6.** نتایج آزمون تعقیبی شفه در مقایسه بین حالت‌های مختلف زمان واکنش شنیداری و دیداری

زمان واکنش دیداری						
گروه	ارقام پیشرونده	ارقام پسرونده	کنترل ذهنی	حافظه منطقی	بازنگری	تداعی
آزمایشی	0/0001	0/002	0/0001	0/002	0/0001	0/0001
کنترل	1/0	1/0	1/0	1/0	1/0	0/93

همکاران (2011) که نشان دادند تحریک الکتریکی مغز موجب افزایش سطح تحریک پذیری سلولهای مغز و فرایند انعطاف پذیری عصبی را تسریع کرده و نهایتاً منجر به بهبود مهارت می‌شود، همچنین با نتایج برهیل و جونز (2012) که در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که تحریک الکتریکی مستقیم مغز از روی جمجمه در گروه بزرگسالان با تحصیلات عالی موجب بهبود حافظه کاری می‌شود و نیز با یافته‌های اولویرا و همکاران (2013) که در تحقیقی نشان دادند که یک جلسه 20 دقیقه‌ای تحریک TDCS می‌تواند موجب بهبود حافظه کاری در تکلیف n-BACK در افراد افسرده شود در یک راستا هستند.

همچنین تحقیقی که توسط جونز و همکاران (2015) بر روی بزرگسالان سالم انجام شد نیز نشان داد که 10 جلسه استفاده از تحریک مستقیم مغز موجب بهبود یادگیری و حافظه کاری شرکت‌کنندگان شد. نتایج آزمون پیگیری

نتایج آزمون تعقیبی شفه نشان داد که گروه آزمایشی در کنترل ذهنی، حافظه منطقی، تکرار ارقام پسرونده و پیشرونده، بازنگری بصری و تداعی پس از تحریک الکتریکی قسمت پیش پیشانی مغز نسبت به مرحله پیش آزمون پیشرفت داشت. اما گروه کنترل در بین مراحل پیش آزمون و پس آزمون تفاوتی مشاهده نشد.

#### بحث و نتیجه گیری

هدف از انجام این تحقیق بررسی تأثیر تحریک مغناطیسی فراجمجمه‌ای یک طرفه و دو طرفه مغز بر حافظه کاری و زمان واکنش بود. نتایج نشان داد که در گروه تحریک واقعی نسبت به گروه تحریک ساختگی عملکرد حافظه کاری به‌طور معناداری بهبود یافته است. نتایج این قسمت از تحقیق با یافته‌های ارکان و یاریاری (1393) که در تحقیقی نشان دادند که تحریک الکتریکی مغز در دانشجویان مرد موجب افزایش پاسخ‌های صحیح و در نتیجه بهبود حافظه کاری می‌شود، با یافته‌های استاگ و

گروه تحریک ساختگی به طور معناداری بهبود یافته است. نتایج این قسمت از تحقیق در راستای تحقیق مالکویینی و همکاران (2011) که در طی تحقیقی نشان دادند که یک جلسه 20 دقیقه‌ای تحریک آندی یک میلی آمپری می‌تواند سرعت انجام تکلیف شمارش دو عدد به عقب را بهبود بخشد، با نتایج هارتی و همکاران (2014) که در تحقیقی بدین نتیجه رسیدند تحریک الکتریکی مغز موجب بهبود شناسایی خطا در انجام تکلیف شناختی می‌شود و نیز با یافته‌های گلاوین و همکاران (2012)، کاروالهو و همکاران (2015) و زیمزن و همکاران (2013) در یک راستا است.

اصل بنیادی درمان TDCS این است که به نوعی تغییراتی در تحریک پذیری قشر مغز ایجاد می‌کند. تحقیقات گذشته بیانگر این مطلب بوده‌اند که تحریک آندی منجر به افزایش تحریک‌پذیری و کاتدی منجر به کاهش تحریک‌پذیری در مغز می‌گردد. نتایج پژوهش‌های دیگر نیز بیان کرده‌اند که اثرات فوری این نوع تحریک به دلیل تغییرات در پتانسیل غشا سلول در سطح زیرآستانه‌ای است (اسبقی، طالع‌پسند و رضایی، 1394)

از طرفی نتایج تحقیق حاضر با یافته‌های اوهن و همکاران (2007)، باجیو و همکاران (2006)، فرگنی و همکاران (2005) که در تحقیقات جداگانه‌ای بدین نتیجه رسیدند که تحریک مستقیم مغز بر روی زمان واکنش

تحقیق آنها حاکی از این مطلب بود که تأثیرات مثبت در بهبود عملکرد مورد نظر در گروه‌هایی که تحریک مغزی دریافت کرده بودند به مدت طولانی باقی می‌ماند.

اندروس و همکاران (2011) نیز در طی تحقیقی بدین نتیجه دست یافتند که یک جلسه 10 دقیقه‌ای تحریک الکتریکی مغز می‌تواند موجب بهبود ظرفیت حافظه فعال در کودکان شود. هر چند در تحقیق آنها و خیلی از تحقیقات مشابه که بر روی کودکان انجام گرفته تأکید زیادی شده است که حتماً از تحریک کمتر از یک میلی آمپر جهت تحریک مغز استفاده شود تا موجب اختلال در روند ساختار مغز کودکان در حال رشد نگردد.

تحریک TDCS به عنوان یک تکنیک درمانی عصبی موجب می‌شود که یک جریان مستقیم و ضعیفی به مناطق قشری مختلف با توجه به هدف درمان یا پژوهش وارد شود و از این طریق فعالیت مربوط به حرکت مورد نظر را از نظر عصبی تسهیل یا بازداری می‌کند (بروننی و همکاران، 2012). به دنبال اعمال تحریک الکتریکی مستقیم فراجمجه‌ای و تعدیل برانگیختگی قشری، پتانسیل‌های برانگیخته‌ی حرکتی در ناحیه‌ی تحت الکتروود آند تسهیل شده و شکل‌پذیری قشری در ارتباط با بهبود اجرای حرکتی صورت می‌گیرد (استگ و نیچه، 2011).

دیگر نتایج تحقیق حاضر نشان داد که عملکرد زمان واکنش در گروه تحریک واقعی نسبت به

تحقیقات اشاره شده شامل تکلیف (3-back) بود که یک تکلیف سخت و دشوار است. در یک نتیجه گیری کلی می توان گفت که تحریک مستقیم مغز می تواند موجب بهبود حافظه کاری و نیز کاهش زمان واکنش در دختران ورزشکار گردد.

شرکت کنندگان تأثیری نداشت، ناهمخوان است. شاید یکی از دلایل ناهمخوانی تحقیق حاضر با تحقیقات اشاره شده مربوط به آزمودنی ها و تکلیف نسبتا دشوار مورد استفاده باشد. بدین صورت که در تحقیق باجیو و همکاران (2006) از بیماران پارکینسونی استفاده شده بود و تکلیف مورد استفاده در

### منابع

اشمیت، ر. و تیموتی، ل (2005). یادگیری و کنترل حرکتی. مترجمان: حمایت طلب، ر. و قاسمی، ع (1384). تهران: انتشارات علم و حرکت. چاپ اول.

سلطانی نژاد، ن؛ نجانی، و. و اختیاری، ح (1393). «اثر تحریک الکتریکی مستقیم شکنج پیشانی تحتانی راست مغز بر بهبود بازداری در افراد دارای نشانگان نقص توجه و بیش فعالی». طب توانبخشی، دوره 2 شماره 4، 1-9.

نوری، ل؛ شادمهر، آ؛ عطاریاشی، ب. و قطبی، ن (1391). «مقایسه ی زمان عکس العمل و مهارت پیش بینی در زنان ورزشکار و غیر ورزشکار». مجله ی علمی پژوهشی توانبخشی نوین، دوره 6، شماره 3، 37-43.

آبوغیث، س؛ شتاب بوشهری، ن؛ دانشفر، ا. و عابدان زاده، ر (1395). «بررسی تسهیل و تداخل معنایی اثر استروپ بر دوره بی پاسخی روان شناختی». فصلنامه عصب روانشناسی دوره 2 شماره 7، 91-104.

ارکان، ا. و یاریاری، ف (1393). «تحریک مغز از روی مجموعه با استفاده از جریان مستقیم الکتریکی (TDCS) بر حافظه ی کاری در افراد سالم». فصلنامه روانشناسی شناختی، دوره 2 شماره 2، 10-17.

اسبقی، ا؛ طالع پسند، س. و رضایی، ع (1394). «مقایسه اثربخشی تحریک مکرر مغناطیسی فراقشری با تحریک مغز از روی مجموعه با جریان مستقیم الکتریکی در بیماران مبتلا به افسردگی». دوره 1، شماره 1، 75-85.

Baddeley, A.D. (2003). Working Memory Looking back and looking forward. *Nature Reviews - Neuroscience*, 4, 829-839.

Berryhill, E., & Jones, T. (2012). TDCS selectively improves working memory in older adults with more education. *Neuroscience Letters*, 521, 148-151.

Boggio, P.S., Ferrucci, R., Sergio Rigonatti, S.P., Covre, P., Nitzche, M., Leone, A.P., & Fregni, F. (2006). Effects of Transcranial direct current stimulation on working memory in patients with Parkinson's disease. *Journal of the Neurological Sciences*, 249, 31-38.

- Brunoni, A. R., Nitsche, M. A., Blognini, N., Bikson, M., Wagner, T., Merabet, L., et al. (2012). Clinical research with transcranial direct current stimulation (tDCS): Challenges and future directions. *Brain Stimulation*, 5(3), 175-195.
- Clark, V. P., Coffman, B. A., Trumbo, M. C., & Gasparovic, C. (2011). Transcranial direct current stimulation (tDCS) produces localized and specific alterations in neurochemistry: a  $^1\text{H}$  magnetic resonance spectroscopy study. *Neuroscience letters*, 500(1), 67-71.
- Flöel, A. (2014). TDCS-enhanced motor and cognitive function in neurological diseases. *Neuroimage*, 85, 934-947.
- Furuya, S., Klaus, M., Nitsche, M.A., Paulus, and Altenmüller, E. (2014). Ceiling effects prevent further improvement of transcranial stimulation in skilled musicians. *The Journal of Neuroscience*, 34(41): 13834 – 13839.
- Marquez, J., Conley, A., Karayanidis, F., Lagopoulos, J., & Parsons, M. (2015). Anodal direct current stimulation in the healthy aged: Effects determined by the hemisphere stimulated. *Restorative Neurology and Neuroscience*. 33: 509-519.
- Melby-Lervåg, M., & Hulme, C. (2013). Is working memory training effective? A meta-analytic review. *Developmental psychology*, 49(2), 270.
- Oliveira, J.F., Tamires, A., Zan, A.T., Valiengo, L., Lotufo, P., Bense, I.M., Fregni, F., & Brunoni, A.R. (2013). Acute working memory improvement after tDCS in antidepressant-free patients with major depressive disorder. *Neuroscience Letters*, 537, 60–64.
- Robson, A.J. (2012). *Analogical Reasoning and Working Memory*, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/3625/>.
- Stagg, C. J., Jayaram, G., Pastor, D., Kincses, Z. T., Matthews, P. M., & Johansen-Berg, H. (2011). Polarity and timing-dependent effects of transcranial direct current stimulation in explicit motor learning. *Neuropsychologia*, 49(5), 800-804.
- Teo, F., Hoy, K., Daskalakis, Z., & Fitzgerald, P. (2011). Investigating the role of current strength in TDCS modulation of working memory performance in healthy controls. *Frontiers in Psychiatry*, 2, 1-6.
- Wang, J. (2009). *Reaction-Time Training for Elite Athletes: A Winning Formula for Champions*. *International journal of coaching science*, 3(2).
- Zimmerman, M., Nitsch, M., Giroux, P., Gerloff, C., Cohen, L. G., & Hummel, F. C. (2013). Neuroenhancement of the aging brain: restoring skill acquisition in old subjects. *Annals of neurology*, 73(1), 10-15.